

ΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΛΑΖΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Συνήθως οί ασχολούμενοι με την βυζαντινήν ζωγραφικήν ἢ με περιγραφὰς τῶν παραστάσεων τῶν τοιχογραφιῶν τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν δὲν παραθέτουσι λεπτομερεῖς καὶ ἀναλελυμένας περιγραφὰς τῶν σκηνῶν τῶν κολαζομένων ἐν τῷ ᾧ ἄδη. Συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ,τι συνέβαινε μετὰ ἄλλα λαογραφικὰ θέματα, τὰ ὅποια περιεφρονοῦντο καὶ δὲν ἐξητάζοντο, μέχρις ὅτου οἱ ξένοι ἀνέλαβον τὴν σπουδὴν των. Πράγματι αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι ἐνδιαφέρουσαι μόνον ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως καὶ ὡς λαογραφικὰ θέματα πρέπει νὰ ἐξετάζονται. Ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται ὀφείλονται εἰς χρωστήρας ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν πολλῶν καὶ φοβερῶν ἀνορθογραφιῶν, μετὰ τὰς ὁποίας γέμουσιν αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων. Κατωτέρω περιγράφομεν, ἀναλύομεν καὶ ἐρμηνεύομεν τὰς τοιχογραφίας πέντε ναῶν τῆς Κύπρου, ἐνὸς τῶν ὁποίων αἱ τοιχογραφίαι ἀνήκουν εἰς τὸν 13. αἰῶνα, δύο εἰς τὸν 14., ἐνὸς εἰς τὸν 15. καὶ τοῦ τελευταίου εἰς τὸν 18. αἰῶνα. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ 18. αἰῶνος εἶναι τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Λευκωσίας, ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι αἱ μόναι ἀπηλλαγμέναι ὀρθογραφικῶν λαθῶν.

1. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Α' - Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Μοντουλλᾶ, 13. αἰῶνος. Εἰκ. 7.

Εἰς τὸν νόρθηκα, ὁ ὁποῖος εὑρίσκειται εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ ναοῦ, παριστάνεται ἡ Δευτέρα Παρουσία. Ἀκριβῶς εἰς τὸ ὄριον Παραδείσου καὶ Κολάσεως ὑπάρχει «ὁ Ζυγὸς τῆς Δικαιοσύνης». Καθ' ὃν χρόνον ζυγίζεται μία ψυχὴ, εἰς δαίμων κἀθηται ἐπὶ τοῦ ἄλλου ἄκρου τοῦ ζυγοῦ διὰ τὰ κλίνη τὴν πλάστιγγα καὶ κερδίση τὴν ψυχὴν, ἐνῶ ἄλλος δαίμων τείνει τὴν χεῖρα διὰ τὰ βοηθήση τὸν συνάδελφόν του εἰς τὸ ἔργον του. Ὁ μὲν Παράδεισος εἰκονίζεται μετὰ πράσινον χροῶμα, ἐνῶ ἡ Κόλασις μετὰ πυρίνους ποταμούς, βαθῶ

σκότος, θηρία καὶ ὄρνεα. Εἰς «τὸ σκότος τὸ ἐξότερον»¹, τὸ ὁποῖον εἶναι μαῦρον ὡς πίσσα, διακρίνονται ἀμυδροῶς καὶ ἐκ τῶν πλαγίων μόνον αἱ μορφαὶ τῶν κολαζομένων καὶ οὐχὶ ὀλόκληροι². Ἄλλαι παραστάσεις κολαζομένων εἶναι ἢ τοῦ πλουσίου, ὅστις εὐρίσκεται ἐντὸς πυρίνου ποταμοῦ καὶ διὰ τοῦ δείκτου τῆς χειρὸς του δεικνύει τὰ χεῖλη του, ὡσὰν νὰ ζητῇ ὀλίγον ὕδωρ διὰ νὰ δροσιθῇ³. «Ὁ ἀρυσάμενος τὸν Χριστὸν» εὐρίσκεται κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς σκότους καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ ἐντὸς πυρίνου ποταμοῦ. «Ὁ φονεὺς» εἶναι δεδεμένος ἐπὶ μιᾶς τραπέζης, ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ ἰστάμενος ὁ σατανᾶς καταφέρει ἀλλεπάλληλα πλήγματα διὰ μαχαίρας, δέκα ἕξ ἐν ὄλῳ, καὶ ἀποκόπτει τὸν λαιμόν του, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ρεεῖ ἀφθονον αἷμα⁴. Εἰς ἄλλο μέρος εἰκονίζεται «ὁ ἄγγελος Κυρίου εἰσάγων τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐν τῷ πυρὶ» καὶ τοιοῦτοι εἶναι ἱεράρχαι ξένων ἐκκλησιῶν (αἱρετικοί)⁵, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῶν χειρονομιῶν των ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι διαμαρτύρονται. Ἄλλοι ἐκτείνουν τὰς χεῖρας μὲ ὀργὴν πρὸς τὸν λογιζόμενον αὐτοὺς ἄγγελον καὶ ἄλλοι ἀνοίγουν τὰς παλάμας των ἐκφράζοντες ἀπορίαν, διατὶ νὰ μὴ τοὺς ἀφήνῃ ὁ ἄγγελος νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν Παράδεισον. «Ὁ κινόμενος τὴν Κυριακὴν» κατακλίνεται ἐπὶ πυρίνης κλίνης ἐντὸς μιᾶς σκηνῆς, ἐνῶ εἰς δαίμων κάθηται ἐπ' αὐτοῦ. Κάτωθεν τούτου «ὁ ἄρχος τοῦ σκότους», δηλαδή ὁ Ἀντίχριστος, παριστάνεται ὡς ἐν δυσειδῆς τέρας μὲ ἀνθρωπίνην μορφὴν, γυμνὸς ἢ μᾶλλον κεκαλυμμένος μὲ τρίχας μεγάλας καὶ πυκνάς, μὲ δακτύλους χειρῶν καὶ ποδῶν ὁμοιάζοντας πρὸς ὄνυχας πτηνοῦ. Φέρει πτέρυγας νυκτερίδος (διὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι εἶναι τοῦ σκότους ἄρχων) καὶ κάθηται ἐπὶ θηρίου ἐκ τοῦ στόματος καὶ τῆς οὐρᾶς τοῦ ὁποίου ἐκρέουν πύρινοι ποταμοί. Ἄνωθεν τούτου παριστάνεται «ἡ γῆ» καὶ «ἡ θάλασσα» καὶ ἄγγελοι σαλπίζοντες. Ὁ μὲν εἰς σαλπίζει εἰς τὴν γῆν, ὁ ἄλλος εἰς τὴν θάλασσαν, τρίτος δὲ κρατεῖ ἀνεωγμένον εἰλητάριον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἡ σελήνη, οἱ ἀστέρες καὶ ὁ ἥλιος. Εἶναι ὁ ἄγγελος ὁ «ἐλίσσω τὸν

¹ Θὰ διατηρήσωμεν τὰς ἀνορθογραφίας τῶν ἐπιγραφῶν διὰ νὰ καταφανῇ τὸ μέγεθος τῆς ἀγραμματοσύνης τῶν ζωγράφων.

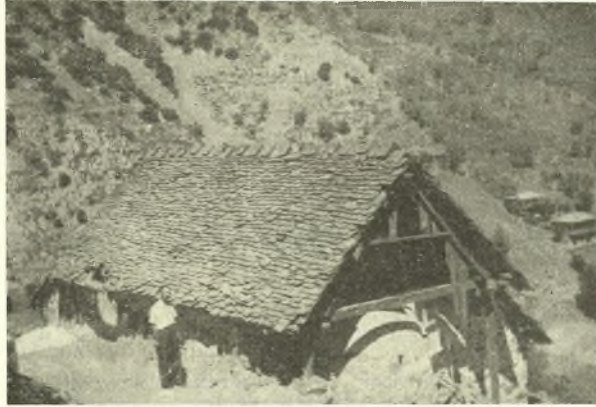
² Τοῦτο ὑπενθυμίζει παρομοίαν σκηνὴν εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Λέσχην τῶν Κνιδίων ἐν Δελφοῖς, Παυσ., 10,29,3: «γέγραπται δὲ καὶ Τιτωὺς οὗ κολαζόμενος ἔτι, ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ συνεχοῦς τῆς τιμωρίας εἰς ἅπαν ἐξανηλωμένος, ἀμυδρὸν καὶ οὐδὲ ὀλόκληρον εἶδωλον».

³ Ἡ ἰδέα αὕτη προφανῶς ἐλήφθη ἐκ τῆς περικοπῆς τοῦ Εὐαγγελίου, Λουκ., ΙΓ', 24: «πέμψον Λάζαρον ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου, διὸ δυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ».

⁴ Πβ. τὴν παράστασιν τοῦ πατροκτόνου, ὅστις πνίγεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς του εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Πολυγνώτου ἐν Δελφοῖς, Παυσ., 10,28,4.

⁵ Ὁ ναὸς ἐκτίσθη κατὰ τὴν περιόδον τῆς Φραγκοκρατίας, καθ' οὓς χρόνους ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου διεξῆγε δεινὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς λατινόφρονας.

οὐρανὸν ὡς βιβλίον». Εἰκονίζονται ὄρνεα καὶ θαλάσσια κήτη, ἔχοντα εἰς τὰ ράμφη καὶ τὰ στόματά των χεῖρας καὶ πόδας ἀνθρώπων¹. Εἰκονίζεται ἐπίσης ἐν θηρίον με δύο μόνον πόδας καὶ οὐρὰν δράκοντος.

ΕΙΚΩΝ 7. - Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Μουτουλλά. Νοτιοανατολικὴ ἄποψις.

Β' - Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Φορβιωτίσσης τῆς Ἀσίνου, 14. αἰῶνος. Εἰκ. 4.

Εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ νόρθηκος εἰκονίζεται ὁ Χριστός, ἔχων εἰς μὲν τὰ δεξιὰ τοὺς δικαίους ἐν τῷ Παραδείσῳ, εἰκονιζομένους ἐπὶ τῆς κόγχης καὶ τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νόρθηκος, εἰς δὲ τὰ ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος τῆς νοτίας κόγχης τοῦ νόρθηκος τοὺς κολαζομένους. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν θύραν τοῦ νόρθηκος, ἣτις εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοίχου καὶ μεταξὺ Παραδείσου καὶ Κολάσεως, εἰκονίζεται ἄγγελος ἰστάμενος παρὰ τινα ζυγὸν ἔνθα ἡ ἐπιγραφή «*ἡ Δικεοσῆμη*». Ἐντὸς τῆς μιᾶς πλάστιγγος ὑπάρχει ἐν ἀντικείμενον δυσδιάκριτον μὲν ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ψυχὴ ἀνθρώπου, ἐνῶ εἰς τὴν ἄλλην πλάστιγγα, ἣτις εἶναι ἀνυπωμένη, ἄλλος ἄγγελος τοποθετεῖ βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς ἔχει γράψει τὰς πράξεις τοῦ κρινομένου ἀνθρώπου. Οἱ κολαζόμενοι εἰκονίζονται κατὰ ζεύγη ἐπὶ τοῦ εὐρέος τόξου τῆς ἀψίδος. Ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἀρχί-

¹ Ἄποκ. Ἰωά ν., ΙΘ', 17: «*καὶ εἶδον ἓνα ἄγγελον ἐστῶτα ἐν τῷ ἡλίῳ καὶ ἔκραξεν ἐν φωνῇ μεγάλῃ λέγων πᾶσι τοῖς ὀρνέοις τοῖς πετομένοις ἐν μεσουρανήματι· δεῦτε συνάχθητε εἰς τὸ δαίπνον τὸ μέγα τοῦ θεοῦ ἵνα φάγητε σάρκας βασιλέων καὶ σάρκας χιλιάρχων καὶ σάρκας ἰσχυρῶν...*».

ζοντες ἐξ ἀνατολῶν βλέπομεν τοὺς ἐξῆς κολαζομένους², ὧς δηλοῦσιν αἱ ἐπιγραφαί :

Πρῶτον ζευγος, ἀριστερὰ μὲν «ὁ ἀποκαλόγερος», δεξιὰ δὲ «ἡ ἀποστρέφουσα τὰ νήπια». Ὁ ἀποκαλόγερος ἔχει δεδεμένας χεῖρας καὶ πόδας καὶ κρέμαται ἀπὸ ἄγγιστρα κρεωπωλῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι βυθισμένα ἐντὸς τῶν σαρκῶν του διὰ τὸν κρατοῦν μετέωρον ἄνωθεν πυρᾶς, ἐνῶ εἰς ὄφιν δαγκάνει ἢ φιλεῖ τοῦτον εἰς τὴν παρεϊάν. Ἡ ἀποστρεφομένη (αὐτὸ ὑποθέτομεν ἐννοεῖ ὁ ζωγράφος μὲ τὸ «ἀποστρέφουσα») τὰ νήπια, δηλαδή ἡ μήτηρ, ἡ ὁποία δὲν ἤθελε νὰ θηλάζη τὰ τέκνα της, κρέμαται καὶ αὐτὴ ἀγκιστρωμένη ἐκ τοῦ μαστοῦ ὑπεράνω πυρᾶς, ἐνῶ εἰς ὄφιν θηλάζει ἀπὸ τὸν ἕτερον τῶν μαστῶν της.

ΕΙΚΩΝ 1. - Οἱ κολαζόμενοι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ἀσίνου. Ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω : Ὁ Ἀποκαλόγερος. Ἡ Ἀποστρέφουσα τὰ νήπια. Ὁ Τοκιστὶς καὶ Παραζηγιαστὶς. Ἡ Ἀποκαλογερά. (Διατηροῦμεν τὰς ἀνορθογραφίας τοῦ ζωγράφου.)

Τὸ δεύτερον ζευγος παρουσιάζει ἐξ ἀριστερῶν μὲν «τὸν τοκιστὴν» καὶ «παραζηγιαστὴν» — καὶ διὰ τοὺς δύο ἐπεφυλάχθη ἡ αὐτὴ τιμωρία —, δεξιὰ δὲ «τὴν ἀποκαλογεράν», ἡ ὁποία κρεμαμένη ἄνωθεν πυρᾶς δέχεται καὶ αὐτὴ τὰ φιλήματα ὄφως (Περὶ ὄλων τούτων ἰδ. εἰκ. 1).

Τὸ τρίτον ζευγος ἀποτελοῦν «ὁ κλέπτισ», ὅστις φέρει κρεμάμενον ἐκ τοῦ τραχήλου ἓνα σάκκον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκείνον, εἰς τὸν ὁποῖον ἔθετε τὰ κλοπιμαῖα, καὶ «ὁ κατάλαλος», ὅστις κρέμαται ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν δαγκάνει συγχρόνως εἰς ὄφιν.

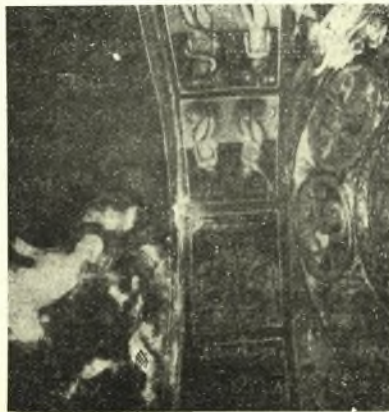
² Ὁ Ι. Κ. Περιστιάνης εἰς τὴν «Μονογραφίαν τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ ἐκκλησίας τῆς Ἀσίνης (νῦν Ἀσίνου)», σ. 15, διαλαμβάνει περὶ τῶν παραστάσεων τούτων ἐπιτροχάδην.

Τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον ζευγὸς ἀποτελοῦν «ὁ παραβλακιστὴς», ὁ ἄνθρωπος δηλ. ὁ ὁποῖος χαράσσει διαρκῶς αὐλάκας ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ γείτονός του καὶ σφετερίζεται μέρος τοῦ ἄγρου του, καὶ δεξιὰ «ὁ παραμιλο-

ΕΙΚΩΝ 2 (συνέχεια τῆς εἰκόνας 1). - Ὁ Κλέπτης. Ὁ Κατάλαλος. Ὁ Παραβλακιστὴς. Ὁ Παραμιλονᾶς. Ὁ Σκόληξ ὁ ἀκήμιτος. (Ἐπειδὴ ἡ ἄψις λαμβάνει τώρα τὴν κατιούσαν ἢ σκηνὴ τοῦ ἀκοιμήτου σκόληκος φαίνεται καλύτερον εἰς τὴν εἰκ. 3.)

νάς». Ἀμφότεροι κρέμονται δεδεμένοι ἐκ τῆς κόμης ὑπεράνω πυρᾶς, ἐνῶ τὰ ἐργαλεῖα των — *corpora delicti* — εἰκονίζονται κρεμάμενα ἐκ τῶν τραχήλων των, τοῦ μὲν πρώτου τὸ ἄροτρον, τοῦ δὲ δευτέρου αἱ μυλόπετραι (ἴδ. εἰκ. 2).

ΕΙΚΩΝ 3 (συνέχεια τῆς εἰκόνας 2). - Ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω: Ὁ Σκόληξ ὁ ἀκήμιτος. Ὁ βριγμὸς τῶν ὀδόντων, ἔνθα οἱ κολαζόμενοι δυσκόλως διακρίνονται.

Μετὰ τοῦτους εἰκονίζονται πλέον ὁμαδικαὶ κολάσεις. Ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω (δυτικὸν τμήμα τοῦ τόξου): «ὁ σκόληξ ὁ ἀκήμιτος», «ὁ βριγμός τῶν ὀδόντων», «ὁ Τάρταρος», ἔνθα οἱ κολαζόμενοι διακρίνονται ἀμυδρῶς,

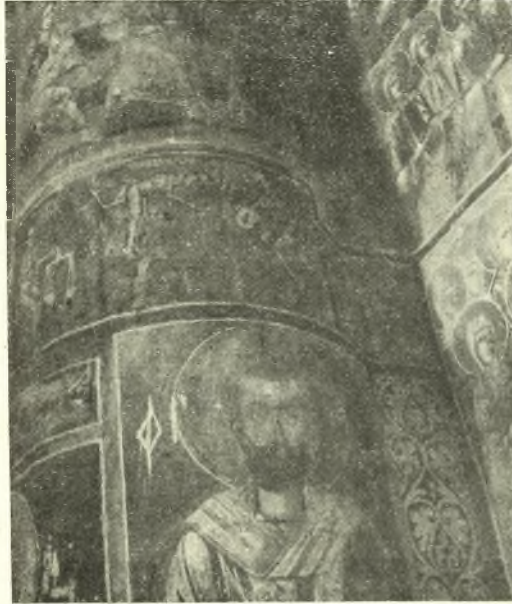
ΕΙΚΩΝ 4. - Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Φορβιωτίσης τῆς Ἀσίνου. Νοτιά ἄποψις.

καὶ τελευταῖον «τὸ σκότος τὸ ἐξώτερων», εἰς τὸ ὁποῖον οἱ κολαζόμενοι δὲν διακρίνονται σχεδὸν διόλου (ιδ. εἰκ. 3).

Γ' - Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, 14. αἰῶνος. Εἰκ. 6.

Ἐκ τῆς βορείας θύρας τοῦ ναοῦ ὑπάρχει παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ἐν ἄνω ὑψηλὰ ἐπὶ θρόνου κάθηται ὁ Χριστὸς καὶ κάτωθεν πρὸς τ' ἀριστερὰ κάθηται ὀκλαδὸν ὁ Ἀντίχριστος, δαίμων μὲ κέρατα καὶ πτέρυγας, γυμνὸς ἀλλὰ τριχωτός. Εἰς τὸ στόμα ἔχει ἐρροφημένον κατὰ τὸ ἥμισυ γυμνὸν ἄνθρωπον, τοῦ ὁποῖου μόνον τὰ δύο σκέλη εὐρίσκονται ἔξω τοῦ στόματος τοῦ δαίμονος. Εἰς χεῖρας ἔχει δεύτερον ἄνθρωπον γυμνόν, εἶναι δὲ ἔτοιμος νὰ καταβροχθίσῃ καὶ τοῦτον εὐθύς ὡς ὁ ἄλλος καταποθῆ. Ἐντὸς δὲ τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον σχηματίζουν οἱ πόδες τοῦ δαίμονος, ὑπάρχουν ὡς εἰς μάνδραν ἄλλοι ἄνθρωποι γυμνοὶ — σημεῖον ὅτι εἶναι καὶ οὗτοι νεκροὶ —, τοὺς ὁποίους συγκατεῖ διὰ τῶν ποδῶν του, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ φύγουν. Φαίνεται ὅτι Κόλασις ἐδῶ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ζωγράφου, εἶναι ἡ κοιλία τοῦ Ἀντιχρίστου. Οὔτε πύρινοι ποταμοὶ ὑπάρχουν, οὔτε σκόληκες, οὔτε Τάρταρος. Εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ Ἀντιχρίστου ὑπάρχουν τρεῖς μικρότεροι δαίμονες, τὸ $\frac{1}{10}$ περίπου τοῦ μεγέθους τούτου, γυμνοὶ καὶ αὐτοί, μὲ κέρατα καὶ πτέρυγας, οἵτινες ὁρμῶν διὰ ν' ἀρπάσουν ἕνα ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος εὐρίσκειται ἀκόμη ἐντὸς τῆς πλάστιγγος, βασταζομένης ὑπὸ ἀγγέλου. Ὅθεν ὁ

ἄγγελος ἀναγκάζεται νὰ λογχίσῃ τοὺς δαίμονας τούτους, ἐφ' ὅσον ἡ ζύγισις δὲν ἐτελείωσεν ἀκόμη. Ἔργον τῶν δαιμόνων τούτων, ὡς φαίνεται, εἶναι νὰ παραλαμβάνουν τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ νὰ τοὺς τοποθετοῦν ἐντὸς τῶν σκελῶν

ΕΙΚΩΝ 5. - Οἱ κολαζόμενοι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀντιφωνητοῦ. Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ : Ὁ Παραζυγιστής. Ὁ Παραβλακιστής. Ὁ Παραμιλωνᾶς. Ὁ Λέμαργος.

τοῦ Ἀντιχρίστου διὰ νὰ τοὺς καταβροχθίζῃ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἄλλος ζωγράφος μεταγενεστέρως δὲν ἱκανοποιήθη ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης παραστάσεως τῆς Κολάσεως καί, κατ' ἀπομίμησιν τῶν κολαζομένων τῆς Ἀσίνου, ἐζωγράφισε καὶ αὐτὸς ἐπὶ κίονος ἄνευ συνοχῆς πρὸς τὴν ὅλην παράστασιν τῆς Δευτέρας Παρουσίας τέσσαρας κολαζομένους, «τὸν λέμαργον», «τὸν παραμιλωνᾶν», «τὸν παραβλακιστήν» καὶ «τὸν παραζυγιστήν». Ὅλοι φλέγονται ὑπὸ φλογῶν, αἱ ὁποῖαι ἔρχονται ἐκ πολλῶν διευθύνσεων· ἐκ τῶν κάτω, ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ ἀριστερῶν ἐκάστου κολαζομένου. Ὁ λαίμαργος παριστάνεται μὲ ἐξωγκωμένον στόμαχον, ἀλλὰ μὲ χεῖρας δεδεμένας ἐπὶ τοῦ στομάχου ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἐγγίσῃ τροφήν¹. Ὁ λαίμαργον ὁ ζωγράφος φαίνεται ὅτι ἐννοεῖ τὸν μὴ τηροῦντα τὰς νηστείας τῆς θρησκείας. Ὁ παραμιλωνᾶς φέρει τὰς

¹ Πβ. τὴν τιμωρίαν τοῦ Ταντάλου, τοῦ ὁποίου τὸ ἁμάρτημα ὡς λαιμαργία θὰ ἐκρίνετο κατ' ἀρχὰς καὶ οὐχὶ ἀπάτη πρὸς τοὺς θεοὺς.

μυλοπέτρας τοῦ μύλου του κρεμαμένης διὰ σχοινίου ἐκ τοῦ τραχήλου του, ὁ παραυλακιστῆς ἔχει δεδεμένης τὰς χεῖρας του καὶ κεκαμμένον τὸν κορμὸν πρὸς τὰ ἔμπρός, ἐνῶ εἰς τὸν προκτόν του εἶναι βυθισμένον τὸ ὕνιον καὶ τόσον μέρος ἐκ τοῦ ἀρότρου, ὅσον περίπου βυθίζεται καὶ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Ὁ παραζυγιστῆς τέλος φλέγεται καὶ αὐτός, ἐνῶ φέρει τὸ σῶμα τοῦ ἐγκλήματός του, ἕνα ζυγόν, ὅστις κρέμαται διὰ σχοινίου ἐκ τοῦ τραχήλου του (ἰδ. εἰκ. 5).

**Δ' — Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου
τοῦ Λαμπαδιστοῦ, Καλοπαναγιώτη, 15. αἰῶνος.**

Εἰς τὸν νόρθηκα εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ Κόλασις, τὴν εἴσοδον τῆς ὁποίας φρουροῦν δύο ἄγγελοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς κρατεῖ λόγχην καὶ λογχίζει τοὺς ἀποπειρωμένους νὰ ἐξέλθουν. Πρὸ τῶν ἀγγέλων ὑπάρχει μία ζυγαριὰ καὶ παρ' αὐτὴν ἡ ἐπιγραφή με τρομερὰς ἀνορθογραφίας «Ὁ Ζηγὸς τῆς Δηκεοσίνης». Κάτωθεν τῆς ζυγαριᾶς καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τῶν δύο πλαστίγγων εὐρίσκεται εἰς νεκρός, ὅστις ἀναμένει, φαίνεται, νὰ ζυγισθῶν αἱ πράξεις του. Ἐντὸς ἑκατέρας τῶν δύο πλαστίγγων ὑπάρχουν βιβλία, τὰ ὁποῖα ζυγίζονται καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι εἰς μὲν τὰ βιβλία τῆς μιᾶς πλάστιγγος εὐρίσκονται σημειωμένα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αἱ ἀγαθαὶ πράξεις τοῦ νεκροῦ, εἰς δὲ τὰ βιβλία τῆς ἄλλης πλάστιγγος αἱ κακαί. Ἄν ἡ πλάστιγγὴ κλίνη πρὸς τὰ βιβλία τῶν κακῶν πράξεων, ὁ νεκρός ὁδηγεῖται εἰς τὴν Κόλασιν. Ἐνδιαφέρουσαι σκηναὶ κολαζομένων δὲν ὑπάρχουν.

**Ε' — Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου,
καθεδρικοῦ ναοῦ Δευκωσίας, 18. αἰῶνος.**

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ παρὰ τὴν θύραν εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία. «Ὁ Ἄδης ὁ ἀκόρεστος» παριστάνεται δι' ἑνὸς μεγάλου θηρίου μὲ ὄξεισ ὀδόντας¹, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνοικτὸν τὸ στόμα καὶ ἐντὸς αὐτοῦ εἰσέρχονται κυλινδούμενοι ὑπὸ ἑνὸς πυρίνου ποταμοῦ, ὅστις ἐκκινεῖ ἀπὸ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ, καθημένου ὑψηλὰ εἰς τὸν θόλον τοῦ ναοῦ ἐπὶ θρόνον. Παρὰ τὸ στόμα τοῦ θηρίου ἀριστερὰ εἰκονίζεται «Ὁ Ζυγὸς τῆς Δικαιοσύνης», φυλαττόμενος ὑπὸ δύο ἀγγέλων. Πλησίον τοῦ ζυγοῦ ὑπάρχουν καὶ πέντε δαίμονες, οἱ ὁποῖοι παραλαμβάνουν τοὺς ἰδικούς των νεκρούς. Εἰς ἕξ αὐτῶν ἔχει τρεῖς δεδεμένους δι' ἑνὸς χονδροῦ σχοινίου ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοὺς σύρει διὰ νὰ τοὺς ρίψη εἰς τὸ στόμα τοῦ θηρίου. Δεξιὰ τοῦ θηρίου εἰκονίζεται εἰς κολοσσιαῖος δαίμων φέρων κέρατα μετὰ πολλῶν διακλαδῶσεων καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι εἶναι «Ὁ Ἄρχων τοῦ

¹ Τὸ θηρίον τοῦτο μᾶς ὑπενθυμίζει τὸν Εὐρύνομον, δαίμονα τοῦ Ἄδου, ὅστις «τοὺς ὀδόντας φαίνει» καὶ «τὰς σάρκας περιεσθίει τῶν νεκρῶν», Παυ. σ., 10, 28, 7.

σκότους». Ἐπὶ τοῦ στήθους του πιέζει θωπεύων διὰ τῶν δύο χειρῶν του τὸν «Ἰούδαν». Ἐντὸς δὲ τῶν σκελῶν του κρατεῖ διὰ τῶν ἄκρων τῶν ποδῶν του μίαν γυναῖκα, ἣτις φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ ἀσελγῆς Ἡρωδιάς» καὶ

ΕΙΚΩΝ 6. - Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀντιφωνητοῦ. Δυτικὴ ἄποψις.

εὐρίσκειται ἐντὸς ζώνης ἐξ ἀλύσεως, ἣτις συγκρατεῖται ὑπὸ τῶν ποδῶν τοῦ Ἀντιχρίστου. Δεξιὰ τοῦ πυρίνου ποταμοῦ καὶ ἄνωθεν τοῦ Ἄρχοντος τοῦ Σκότους εἰκονίζονται «ἡ γῆ» καὶ «ἡ θάλασσα» μὲ πολλὰ θηρία καὶ κήτη, τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰς τὰ στόματά των ἀνθρώπους, τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἔξεμοῦν. Ἄλλος δαίμων φαίνεται ἐπιβαίνων γυμνοῦ ἀνθρώπου, λογχίζει δὲ δύο ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγνωρίζονται ὡς «οἱ ὑπερήφανοι». Εἶναι οὗτοι κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ στόματος τοῦ θηρίου μὲ τὸν πύρινον ποταμόν.

2. Αἱ ΛΑΪΚΑΙ ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΝΤΙΑΨΕΙΣ ΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΝΤΑΙ Εἰς τὰς ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ Ἡ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΟΡΦΙΣΜΟΥ

Αἱ τιμωρίαι τῶν κολαζομένων στηρίζονται ὅλαι ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς ἀνταποδόσεως καὶ τὰ παραπτώματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπέπεσαν, δὲν εἶναι τόσον θρησκευτικῆς φύσεως — ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν κοιμώμενον τὴν Κυριακὴν, τὸν ἀρνησάμενον τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς αἰρετικούς ἱεράρχας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μουτουλλά, τὴν Ἡρωδιάδα καὶ τὸν Ἰούδαν τοῦ ναοῦ τῆς Λευκωσίας —, ὅσον εἶναι κοινωνικῆς φύσεως. Εἶναι ἐκεῖνα τὰ παραπτώματα, τὰ ὁποῖα εἰς πτωχὰς γεωργικὰς κοινωνίας, ὅπως εἶναι ἡ κυπριακὴ καὶ ἐν γένει ἡ ἑλληνικὴ, θεωροῦνται ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἁμαρτημάτων. Ἐγκληματαῖα ὡς ὁ μυλωνᾶς,

ὁ ὁποῖος κλέπτει τὸ σιτάρι τοῦ πτωχοῦ γεωργοῦ, τὸ ὁποῖον μὲ χίλια βάσανα ἐτοιμάζει ¹, ὡς ὁ παραζυγιστής, ὁ ὁποῖος δολιεύεται τὸν πελάτην του ², ὡς ὁ παραυλακιστής, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει δολίως καὶ καρποῦται τὸ κτῆμα τοῦ ἄλλου, καὶ ὡς ὁ κοινὸς κλέπτης, πρέπει νὰ τιμωροῦνται σκληρῶς, διότι εἶναι κοινωνικὰ παράσιτα. Οἱ λαϊκοὶ ζωγράφοι διὰ τῆς ἀπεικονίσεως τοιούτων φρικτῶν βασάνων, ἐκτὸς τῆς ἱκανοποιήσεως τὴν ὁποίαν ἔδιδαν εἰς τὸν λαὸν ὅτι οἱ ἐγκληματῖαι οὗτοι δὲν διέφυγον παντάπασι τὴν τιμωρίαν, ἀπεσκόπουν καὶ εἰς τὸν ἐκφοβισμόν καὶ τὴν ἀποτροπὴν τῶν ζώντων ἀπὸ παρόμοια ἀδικήματα. Δὲν παρέλειψαν μάλιστα νὰ ζωγραφίσουν οὗτοι ὁμοῦ μετὰ τοῦ κολαζομένου καὶ τὸ ἐργαλεῖον δι' οὗ διέπραττε τὸ ἀμάρτημά του, διὰ δύο λόγους, ἅφ' ἐνὸς μὲν διὰ νὰ βλέπουν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἀντιλαμβάνονται τὸ ἀδίκημα τοῦ κολαζομένου, ἄρ' ἑτέρου δὲ διότι τὸ λαϊκὸν δίκαιον θέλει ὅπως ὁ ἔνοχος τιμωρῆται διὰ τοῦ αὐτοῦ ὄργανου, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐκεῖνος ἐβασάνιζε τοὺς συνανθρώπους του ἐν τῇ ζωῇ («*ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὄφθαλμοῦ*»), ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ παραυλακιστοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, ὅπου ὁ ζωγράφος δὲν ἐσεβάσθη οὔτε καὶ αὐτὴν τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου καὶ ἐζωγράφησε τὸ ἄροτρον βυθισμένον εἰς τὸν πρῶκτὸν τοῦ ἁμαρτωλοῦ τούτου ³. Συνήθως ὅμως τὸ ἀντικείμενον μὲ τὸ ὁποῖον ἔγινε τὸ κρῖμα (ἀδίκημα), ὅπως ἡ ζυγαριὰ τοῦ παραζυγιστοῦ, αἱ μυλόπετραι τοῦ μυλωνᾶ, τὸ ἄροτρον τοῦ παραυλακιστοῦ (τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀσίνου), ἡ σακκούλα τοῦ κλέπτου, κρῆμανται ἐκ τοῦ τραχήλου τοῦ κολαζομένου καὶ ἐξ αὐτοῦ προῆλθεν ἡ φράσις: «*τὸ κρῖμα στὸλ λαιμόσ σου*», ὅταν κανεὶς θέλῃ νὰ δηλώσῃ ὅτι ὑπαίτιος μιᾶς πράξεως εἶσαι ἐσὺ καὶ διὰ τῆς φράσεως ταύτης μετατοπίζει καὶ τὸ ἀδίκημα ἐκ τοῦ ἰδικοῦ του τραχήλου εἰς τὸν ἰδικόν σου.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀσίνου ἡ τιμωρία τῶν ἁμαρτωλῶν — καὶ πάλιν κατὰ λαϊκὴν ἀντίληψιν τῆς δικαιοσύνης — ἐπιπίπτει εἰς ἐκεῖνο τὸ μέλος τοῦ σώματος, διὰ τοῦ ὁποῖου προεκαλεῖτο τὸ ἀμάρτημα. Ὁ ἀποκαλόγερος π.χ. φαίνεται ὅτι ἤθελε φιλήματα ἀπὸ γυναῖκας καὶ δι' αὐτὸ λαμβάνει φιλήματα διηνεκῶς ἀπὸ μίαν ἔχιδναν ⁴, τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἀποκαλο-

¹ Ὅτι οἱ μυλωνάδες θεωροῦνται ἄδικοι καὶ σκληροί, πβ. τὴν παροιμίαν: «*θεωρίαν ἐπισκόπου καὶ καρδίαν μυλωνᾶ*».

² Πόσον ἄδικον θεωρεῖται ἀκόμη καὶ σήμερον τὸ τοιοῦτον, βλ. εἰς τὸν Β' τόμον τῶν «*Τζυπρωτικῶν Τραουδικῶν*» τοῦ Δ. Λιπέρτη, σ. 59, εἰς τὸ ποίημα ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τὸ κάτιον*».

³ Παρομοίαν ἀντίληψιν δικαίου εὐρίσκομεν εἰς τὰς Ἀσίζας, Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Σ', 415.

⁴ Πβ. τὴν ἀράν: «*ἡ κουφή (= ὄχιᾶ) νὰ σὲ φιλήσῃ*», ἡ ὁποία ἔρχεται ὡς ἀπάντησις εἰς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν ὑπὸ τινος: «*ἐλα νὰ σὲ φιλήσω*». Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τῆς Παναγίας (Πολίτου, *Νεοελληνικὴ Μυθολογία*, σ. 382) οἱ καλόγηροι οἱ μὴ τιμήσαντες τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα τρώγονται ὑπὸ τῶν σκολήκων τῆς κολάσεως ἐντὸς μεγάλου καὶ σκοτεινοῦ πύργου.

γραϊαν· ἡ ἀποστορεφομένη τὰ νήπια καταδικάζεται νὰ θηλάζη ἔρπετόν, ὁ καταλάλος κρέμαται ἀπὸ τὴν γλώσσαν¹ κ.ο.κ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ θρησκευτικὰ ἁμαρτήματα, ὅπως ὁ κοιμώμενος τὴν Κυριακὴν, ἢ αὐτὴ ἰδέα κυριαρχεῖ. Τιμωρεῖται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο τὸ ἁμάρτημά του. Αὐτὸς ἐπροτίμησε τὴν κλίνην ἀντὶ τῆς θείας λειτουργίας, ἐπομένως ἐπὶ κλίνης θὰ τιμωρῆται εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, ἀλλὰ ἐπὶ κλίνης πυρίνης².

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τοὺς ὁμαδικῶς κολαζομένους ὁ ζωγράφος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀσίου ἀκολουθεῖ τὸ ἐγχειρίδιον τῶν ἀγιογράφων, δηλ. τὴν «Ἐρμηνείαν τῶν ζωγράφων» τοῦ ἔξ Ἀγράφων Διονυσίου, οὐχὶ ὁμως μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς σειρὰν, διότι ἡ «Ἐρμηνεία» ἀναγράφει πρῶτον τὸν βρουγμὸν τῶν ὀδόντων, δεύτερον τὸν σκώληκα τὸν ἀκοίμητον καὶ τρίτον τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον³. Ἐνῶ ὁ ζωγράφος τῆς Ἀσίου προσθέτει ὡς τρίτον τὸν Τάρατρον, καθαρῶς ἑλληνικὸν στοιχείον.

Οὐδαμοῦ ὁμως τῆς «Ἐρμηνείας» ἀναγράφεται ὁ ζυγὸς τῆς δικαιοσύνης. Εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ἀναφέρεται ἡ Κρίσις τοῦ Χριστοῦ, 2 Κορ., Ε', 10: «τοὺς γὰρ πάντας ἡμᾶς φανερωθῆναι δεῖ ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ἵνα κομίσηται ἕκαστος τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ἃ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακόν». Καὶ Ἀποκ. Ἰωάν., Κ', 12: «καὶ εἶδον τοὺς νεκροὺς, τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς μικροὺς, ἐστῶτας ἐνώπιον τοῦ θρόνου, καὶ βιβλία ἠρώχησαν· καὶ ἄλλο βιβλίον ἠρώχηθη, ὃ ἔστι τῆς ζωῆς· καὶ ἐκρίθησαν οἱ νεκροὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων ἐν τοῖς βιβλίοις κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν». Ἀλλὰ ζυγὸς δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνον εἰς τὸ τροπάριον ψυχορραγοῦντος: «...τὰς ἐμὰς καθυρῶντες πράξεις ἐλεγχομένας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ, Χριστὸν... δυσωπεῖτε»⁴.

¹ Πβ. τὴν Ἀποκάλυψιν τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄν., σ. 381: «καὶ πάλιν εἶδεν (ἢ Παναγία) εἰς ἄλλον τόπον, δένδρα σιδερένια ἀμέτρητα, καὶ εἴχασιν κλαδία σιδερένια καὶ ἐκρέμουσαν εἰς ἐκεῖνα πολλοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ ταις γλώσσαις καὶ ἠρώτησεν ἡ Παναγία ποιοὶ εἶναι καὶ τί τὸ ἁμάρτημά τους;» καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος εἶπεν αὐτοὶ εἶναι οἱ βλάσφημοι, οἱ καταλαλητάδες...».

² Πβ. τὴν Ἀποκάλυψιν τῆς Παναγίας, ἐνθ' ἄν., σ. 380: «καὶ πάλιν εἶδεν ἢ Παναγία εἰς ἄλλον τόπον κρεβάτια πεπυρωμένα καὶ ἐκοίτονταν ἐπάνω πολὺ πλῆθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν· καὶ ἠρώτησεν ἡ Παναγία ποιοὶ εἶναι καὶ τί τὸ ἁμάρτημά τους;» καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος εἶπεν, ἔτι οὗτοι εἶναι ὅπου ἐκοιμοῦνταν τὴν ἁγίαν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς καὶ δὲν ἐπήγαιναν εἰς τὴν ἐκκλησίαν».

³ Πβ. Μάρκ., Θ', 43-44: «καλὸν σοὶ ἐστὶ κυλλὸν εἰς τὴν ζωὴν εἰσελθεῖν, ἢ τὰς δύο χεῖρας ἔχοντα ἀπελθεῖν εἰς τὴν γέενναν, εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, ὅπου ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ τελευτᾷ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται». Καὶ Ματθ., Η', 12: «εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον· ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων».

⁴ Περὶ τοῦ χωρίου τούτου, ὡς καὶ ἄλλων χωρίων νεοελληνικῶν κειμένων ἐνθα γίνεται μνεῖα τοῦ ζυγοῦ, ἰδ. Πολίτου, ἐνθ' ἄν., σ. 419-421 καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. Κ' (1950), 97.

Τὸν ζυγὸν εἰς τὸν ὁποῖον σταθμίζονται οἱ νεκροί, αἱ ψυχαί των καὶ τὰ βιβλία τῶν πράξεών των φαίνεται ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων, καθὼς καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀγιογράφοι ἐδανείσθησαν, ὅπως καὶ τόσας ἄλλας δοξασίας περὶ κολαζομένων, μᾶλλον ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον παρὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸν καὶ δὴ τὸν αἰγυπτιακόν. Τὴν πρώτην ἰδέαν τῆς σταθμίσεως τῶν νεκρῶν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Ὅμηρον¹, ὅπου ὁ Ζεὺς ζυγίζει τὰς μοίρας τοῦ θανάτου τῶν πολεμιστῶν. Ἄλλ' ὁ Ζεὺς δὲν ἤρρησε ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ, ὁ ὁποῖος παριστάνεται ἐπὶ ἀγγείων κρατῶν τὸν ζυγὸν καὶ ζυγίζων τὰς ψυχὰς τῶν πολεμιστῶν², ὅπως εἰς τὴν ὠραίαν παράστασιν τοῦ ἀγγείου τῆς συλλογῆς Λουὺν τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνος³. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸν ψυχοπομπὸν Ἑρμῆν ἀντικατέστησεν ὁ ψυχοπομπὸς Ἄγγελος κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ὁ Χάρος, ὅστις, μαζί μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου Χάρωνος πρὸς ὃν ἐταυτίσθη ὁ Ἑρμῆς, ἐκκληρονόμησε καὶ τὸν ζυγὸν καὶ τὰς πτέρυγας του.

Περιγραφὰς σκηνῶν τοῦ Ἄδου ἔχομεν ἀρκετὰς εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχαιότερα εἶναι ἡ νέκυια τῆς Ὀδυσσεΐας⁴. Ἐκ δὲ τῶν ζωγραφικῶν παραστάσεων τοῦ Ἄδου φαίνεται ὅτι ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα ἦτο ἡ εἰκὼν τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Λέσχην τῶν Κνιδίων εἰς τοὺς Δελφοὺς τῶν μέσων τοῦ 5. π.Χ. αἰῶνος, τῆς ὁποίας λεπτομερῆ περιγραφὴν ἔχει ὁ Πausanias⁵. Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Πολυγνώτου ἔχομεν, ἐκτὸς τῶν γνωστῶν κολαζομένων τῆς μυθολογίας, ἦτοι τοῦ Σισύφου, τοῦ Ταντάλου, τοῦ Ἰξίονος καὶ τῶν Δαναΐδων, καὶ ἄλλους, οὐχὶ μυθικὰ πρόσωπα, ἀλλ' ἐκ τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἰλημμένους, ὅπως εἶναι εἰς πατροκτόνος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν εἰκόνα φαίνεται πνιγόμενος ὑπὸ τοῦ πατρὸς, καὶ εἰς ἱερόσυλος, ὅστις δηλητηριάζεται ὑπὸ μιᾶς γυναικός. Κατὰ τὸν 4. καὶ 3. π.Χ. αἰῶνα ἔχομεν σύνθητες φαινόμενον τὰς παραστάσεις τοῦ Ἄδου ἐπὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν ἀγγείων τῆς Ἀπουλίας (τῆς Κάτω Ἰταλίας)⁶. Τοῦτο ὀφείλεται, ὅπως εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένον, εἰς τὸν Ὁρφισμόν.

Ὁ Ὁρφισμὸς συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἀντιλήψεων περὶ

¹ Ὁμ., Θ, 69 κέξ. καὶ X, 209 κέξ.

² Ἰδ. L. Farnell, The Cults of the Greek States, vol. V, 40.

³ Ἰδ. K. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, τόμ. 1 (1932), 71.

⁴ Ὁμ., λ, 576 κέξ.

⁵ Πausanias, Ἑλλάδος Περιήγησις, 10,28 - 32.

⁶ Ἰδ. Χρ. Τσοῦντα, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης, σ. 457 κέξ. M. Nilsson, Greek Popular Religion, p. 119. Erwin Rohde, Psyche, The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks (1950), p. 250, note 27.

τιμωριῶν ἐν τῷ Ἄδῃ¹, διότι εἶχεν ἔκτος τῶν πολλῶν ὀπαδῶν μεταξὺ τῶν μαζῶν καὶ τοὺς μεγαλυτέρους νόας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὡς τὸν Πίνδαρον, τὸν Πολύγνωτον καὶ τὸν Πλάτωνα. Εἰς τὴν Πολιτείαν του ὁ Πλάτων² περιγράφει τὰς τιμωρίας εἰς τὸν Ἄδην κατ' ἀποκάλυψιν κάποιου «Ἡρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου», ὁ ὁποῖος ἐφρονεύθη εἰς τὸν πόλεμον καί, ὅταν τὴν δωδεκάτην ἡμέραν ὡς νεκρὸς ἐκαίετο ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἀνέζησε διὰ τὰ διηγηθῆ ὅ,τι εἶδεν εἰς τὸν Ἄδην. Παρόμοιόν τι ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὅστις γράφει³ ὅτι γνωρίζει ἀνθρώπον ὁ ὁποῖος «ἤρπαγη εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρῶντα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλήσαι». Παρομοίως διηγήσεις περὶ τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ ἔχομεν πολλὰς κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὅλας μὲ βάσιν τὸ αὐτὸ μοτίβον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁴.

Τὰ θηρία, τὰ ὁποῖα εὐρίσκομεν εἰς τὰς περιγραφὰς⁵ καὶ τὰς εἰκόνας τοῦ χριστιανικοῦ Ἄδου⁶, τὰ συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς περιγραφὰς τοῦ Ἄδου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁷. Ὁ δὲ πύρινος ποταμὸς μᾶς ἐνθυμίζει τὸν Πυριφλεγέθοντα ποταμὸν τοῦ Ἄδου τῆς Ὀδυσσεΐας⁸. Ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ⁹ ὅτι: «ὁ λαὸς διετήρησε πάσας σχεδὸν τὰς περὶ κολάσεως δοξασίας τὰς διαπλασθεΐσας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἀρχαίων μύθων ὑπὸ τῆς ἐξημεμένης φαντασίας τῶν ἀσκητῶν καὶ τῶν καλογήρων. Καὶ ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου τρέφει μέχρι τοῦδε προλήψεις καὶ δοξασίας περὶ τῶν μετὰ θάνατον, ἀγνώστους εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας». Δὲν νομίζομεν ὅτι εἶναι ἡ ἐξημεμένη φαντασία τῶν ἀσκητῶν καὶ τῶν καλογήρων, ἡ ὁποία διεμόρφωσε τὰς περὶ κολάσεως δοξασίας, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ λαϊκὸν αἰσθημα δικαιοσύνης, συνεργούσης καὶ τῆς πίστεως εἰς ἓνα θεὸν δίκαιον, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνταμείψῃ ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ¹⁰. Ὁ ἀνθρώπος βλέπει ὅτι ἐν τῇ ζωῇ δὲν ἀμείβεται πάντοτε τὸ καλὸν καὶ δὲν τιμωρεῖται πάντοτε τὸ κακόν. Αὐτὸ

¹ Ἰδ. Μ. Nilsson, History of Greek Religion, p. 223.

² 10,614B κέξ.

³ 2 Κορ., ΙΒ', 2-3.

⁴ Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν τούτων διηγήσεων ἰδ. Γ. Α. Μέγα, Ἀνέκδοτον Κρητικὸν ποίημα περὶ τοῦ Κάτω Κόσμου, ἐν Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1930, σ. 518.

⁵ Ἰδ. Γ. Α. Μέγα, ἔνθ. ἀν., σ. 512.

⁶ Τοιχογραφίας παριστανούσας σκηνάς Κολάσεως εὐρίσκομεν εἰς πολλὰς ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι, περὶ ὧν ἰδ. Μ. Δέφνερ, Ἡ Δευτέρα Παρουσία, ἐν Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1928, σ. 489 κέξ.

⁷ Ἀριστ., Βάτρ., 143: «μετὰ ταῦτ' ὄφεις καὶ θηρὶ ὄψει μυρία δεινότατα».

⁸ κ, 513.

⁹ Ἐνθ. ἀν., σ. 356-357.

¹⁰ Ἰδ. Πλάτ., Φαίδ., 63c καὶ Πολιτ., Α', 330b καὶ 2 Κορ., Ε', 10.

θὰ ἐγίνετο αἰτία διασαλεύσεως τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἃν ὁ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ζῶν ἄνθρωπος δὲν μετετόπιζεν εἰς ἄλλην ζωὴν τὴν δικαίαν ἀνταπόδοσιν τῶν πράξεων ἑνὸς ἐκάστου. Ἴδου διατί αἱ τιμωρίαι εἰς τὸν Ἄδην στηρίζονται ὅλαι εἰς τὸν νόμον τῆς ἀνταπόδοσεως καὶ μάλιστα εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμόν. Ὁ φόβος τῶν βασανιστηρίων ἢ ἡ ἐλπίς ἀποκτήσεως ἀγαθῶν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον συγκρατεῖ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ εἰς ὄλωσόν ἑνάρετον ζωὴν καὶ τοιουτοτρόπως διὰ τῶν δοξασιῶν τούτων ἐξυπηρετοῦνται κοινωνικοὶ σκοποί. Ἐὰν δὲ αἱ δοξασίαι αὗται ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἦσαν βαθύτατα ἐρριζωμένα εἰς τὸν λαόν καὶ δὲν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἐκριζωθοῦν διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐν τέλει τὰς ἐνεκολπώθη. Ἡ δὲ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, βιβλίον καθαρῶς ἐσχατολογικόν, προσέθεσε πολλὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπως τοὺς σαλπίζοντας ἀγγέλους (Η', 6-13), τὸν οὐρανὸν ὡς ἐλίσσόμενον βιβλίον (Γ', 14), τὰ ὄρνεα τὰ ὅποια τρώγουν σάρκα (ΙΘ', 17) ἢ τὰ κήτη τὰ ἐξεμῶντα τοὺς νεκροὺς (Κ', 13).

Κ. Π. ΧΑΤΖΗΓΩΑΝΝΟΥ